

XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Coğrafyacısı: Sipâhizâde Mehmed ve Eseri *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik**

İlhami Danış**

Öz

XVI. yüzyıl Osmanlı coğrafyacıları için tercüme eserlerin yanında denizcilik alanında, seyahatname türünde ve şehirlere dair eserler te'lif etmişlerdir. Bu yüzyıl Osmanlı coğrafyacılığının gelişimi noktasında ilk basamak olarak da değerlendirilebilir. Yüzyılın sonunda *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik* adlı eseri ile şehirler hakkında birçok eserden istifade eden Sipâhizâde Mehmed hakkında bugüne kadar detaylı bir inceleme yapılmamıştır. Bu çalışmada XVI. yüzyıl Osmanlı coğrafyacılığının gelişimi içerisinde Sipâhizâde Mehmed'in yeri incelenmiştir. İncelemede Sipâhizâde Mehmed'in eseri ve eserinde kullandığı kaynaklar üzerinde durulmuş olup, eserin te'lif edilme süreci, eserin önemi ve Osmanlı coğrafyacılığına katkıları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sipâhizâde Mehmed, Evzâhu'l-Mesâlik, Osmanlı coğrafyası.

An Ottoman Geographer in 16th Century: Sipâhizâde Mehmed and His Work *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*

Abstract

In addition to the translations for the Ottoman geography of the 16th century, works on the maritime, travel book and cities have been compiled. This century can be considered as the first step in the development of Ottoman geography. There has been no detailed examination of Sipahizâde Mehmed, who has benefited from many works about the cities with his work entitled “*Evzahu'l-mesâlik ilâ mârifeti'l-büldân ve'l-memâlik*” at the end of this century. In this study, Sipahizade Mehmed's place in the development of the Ottoman geography of the 16th century was examined. The sources used by Sipahizâde Mehmed in his work and his work have been emphasized, and the process of compiling the work, the importance of the work and contributions to Ottoman geography have been dwelt upon.

Keywords: Sipahizâde Mehmed, Evzâhu'l-Mesâlik, Ottoman geography.

* Bu makale “*Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik / Esâmî-i Büldân (Değerlendirme ve Metin)*” doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr./Öğr Gör., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, idanis@fsm.edu.tr

Giriş

İslam coğrafyacılığının yüzyıllar içinde oluşturmuş olduğu birikim, Osmanlı coğrafyacılığının XV. ve XVI. yüzyıllardaki gelişimine büyük ölçüde rehberlik etmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında kaleme alınan kozmoğrafya ve coğrafyaya dair eserler, daha çok İslam ulemasının eserlerinin Türkçe'ye tercümesi veya şerhi şeklinde veyahut farklı kaynaklardan ve kişisel bilgilerden eklemeler yapılarak daha detaylandırılması şeklinde oluşmuştur. Osmanlı Devleti'nin gelişimi ve yeni toprakları hakimiyet altına alması coğrafyaya duyulan ilgiyi arttırmış, hem fethedilen topraklar hem de dünyanın diğer bölgeleri ile ilgili malumata merak artmıştır. Bu aynı zamanda bir zorunluluk haline de gelmiştir. Bu dönemde özellikle yollar ve şehirler ile ilgili temel bilgiler içeren eserlerden en çok askeri amaçlarla istifade edilmiştir.

Osmanlı coğrafyacılığı, XV. yüzyılda şark eserlerini tanımak, XVI. yüzyılda ise şark eserlerini tercüme etmek ve onlara ilaveler yaparak eserler kaleme almak şeklinde gelişmiştir.¹ Bunlar daha çok denizler, göller, nehirler, dağlar ve iklimler ile ilgili temel bilgiler veren ve şehirler hakkında genel malumat ihtiva eden monografi tarzı eserler ve seyahatnâmeler olmuştur.² Osmanlı coğrafyacıları XVI. yüzyılda orijinal eserler de te'lif etmeye başlamışlardır. Denizcilik alanında Piri Reis³ ve Seydi Ali Reis'in⁴ önemli eserleri, Emir Mehmed Suudî'nin *Târih-i Hind-i Garbî*'si⁵ yanında şehirler (İstanbul, Bursa, Şam, Mısır,

- 1 Mahmut Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, İstanbul, 2004, cilt 2, sayı 4, s. 169; F. Taeschner, "Osmanlılarda Coğrafya", trcilt Hâmid Sadî, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1928, sayı 2, s. 284.
- 2 Ak, a.g.m., s. 169; Ak, "Coğrafya, Osmanlılar Dönemi" *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1993, cilt 8, s. 62; F. Taeschner, a.g.m., s. 284-285; A. Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, 1984, cilt I, 'Giriş', s. 407-415.
- 3 Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", s. 167-168; İdris Bostan, "Piri Reis", *DİA*, İstanbul, 2006, cilt 37, s. 283-285; F. Taeschner, a.g.m., s.284; Fikret Sarıcaoğlu, "Kitâb-ı Bahriyye", *DİA*, Ankara, 2002, cilt 26, s. 72-75. Piri Reis'in Kitâb-ı Bahriyyesi yanında iki önemli haritası da Osmanlı Coğrafyacılığı açısından büyük öneme sahiptir.
- 4 Ak, a.g.m., *TALİD*, s. 168; Ak, "Seydi Ali Reis", *DİA*, İstanbul, 2009, cilt 37, s. 21-24; Şerafettin Turan, "Kitâbü'l-Muhîr", *DİA*, İstanbul, 2002, cilt 26, s. 111-112.
- 5 *Târih-i Hind-i Garbî* veya Hadis-i Nev' olatacak bilinen eserin uzun yıllar müellifi hususunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Eserin III. Murad'a takdim edilen nüshasındaki hatimede müellif ismini ifade etmiş olup bu hatime diğer bir çok nüshada (İbrahim Müteferrika'nın neşir için esas aldığı nüshada da isim belirtilmemiş) bulunmadığından ismi net bir şekilde uzun yıllar bilinmemiştir. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Cevat İzgi, "Mehmed Suudî Efendi", *DİA*, İstanbul, 2003, cilt 28, s. 526; *Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadis-i Nev*, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1999, s. 17; Ak, "Emir Mehmed Suudî", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, cilt I, s. 402-403; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, cilt II, s. 260-262; Thomas Goodrich, "Osmanlı Amerika Araştırmaları: XVI. Yüzyıla Ait Târih-i Hind-i Garbî Adlı Eserin Kaynakları ile İlgili Bir Araştırma", trc. H. G. Yurdaydın, *Belleten*, cilt XLIX, sayı 195, Ankara, 1986, s. 667-691; Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", s. 169.

Bağdat vb.)⁶ ve yollar hakkında yazılmış olan eserler Osmanlı coğrafyacılığının gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.

XVI. yüzyılın sonlarında Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*⁷ isimli eseri ile o döneme kadar yazılmış İslam coğrafyacılığının klasik eserlerindeki bilgileri ve kendi seyahatlerindeki gözlemleri biraraya getirerek hem şark eserleri tarzında bir coğrafya kitabı yazmış hem de seyahatnâme türünün bir örneğini vermiştir.⁸

Bu yüzyılın sonlarında kaleme alınan bir diğer coğrafi eser olan *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik* dönemi ve sonrasında büyük ilgiye mazhar olmuştur. İlmiye sınıfına mensub Sipâhizâde Mehmed tarafından yazılan eser İslam coğrafyacılığında önemli bir yere sahip olan Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ali'nin *Takvîmü'l-büldân*'ı yanısıra otuza aşkın farklı kaynaktan ve müellifin müşahadatından bilgiler içermektedir. Eserini önce Arapça olarak te'lif etmiş, daha sonra bizzat kendisi muhtasar bir şekilde Türkçe'ye çevirmiştir. Eseri, dönemin padişahı ve sadrazamları tarafından iltifata mazhar olmuş ve çok sayıda nüshaları günümüze ulaşmıştır.

Sipâhizâde Mehmed'in Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri

Sipâhizâde Mehmed'in hayatına dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Kendisi de eserlerinde ismi dışında hayatına dair herhangi bir bilgi paylaşmamıştır. Bursalı olan Sipâhizâde Mehmed,⁹ ilim yolunda öncelikle memleketindeki ulemadan

6 Ak, *a.g.m.*, s. 170, Şehirler hakkındaki monografiler için bkz. F. Taeschner, *a.g.m.*, s. 284-285.

7 Eser Mahmut Ak tarafından hazırlanmış ve Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, haz. Mahmut Ak, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), Ankara, 2007 (Bundan sonra *Menâzirü'l-Avâlim*).

8 *Menâzirü'l-Avâlim*, cilt I, s. XXXVI; Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", s. 173.

9 Sipâhizâde Mehmed, eserinde ismini "... bu bende-i dâi fevkal'ad Mehmed b. Ali eş-şehîr Sipâhizâde *Evzahu'l-Mesâlik ilâ Marifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik* nâm kitabı te'lif ve tasnif..." şeklinde ifade etmiştir. Bkz. Sipâhizâde Mehmed, *Esâmî-i Büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 2a.

Sipâhizâde Mehmed'in isminin eserlerinde farklı yazılışları söz konusudur. Eserlerinden ulaşılabildiğimiz nüshalarda isminin üç farklı yazımına tanıklık ettik. "**Mehmed b. Ali eş-şehîr Sipâhizâde**" *Evzahu'l-Mesâlik ilâ Marifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik*'in bir çok nüshalarında (Halet Efendi 607, 2a; Ragıp Paşa 1060, 2a; Yeni Cami 787, 2a; Reşid Efendi 644, 2a; Halet Efendi 207, 1b; Michigan 1b) ve Sipâhizâde Mehmed'in Enmüzcü'l-Fünûn adlı eserinde yer alırken; "**Mehmed eş-şehîr bî-ibn-i Sipâhizâde**" (İsmihan Sultan 298, 1b; Nuruosmaniye 4693, 2a; Ragıp Paşa 1059, 1b) en yaygın ikinci kullanım şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Nadiren de olsa "Mehmed eş-şehîr Sipâhizâde" şeklinde kullanım da söz konusudur. Nev'îzâde Atâî eserinde "**el-Mevlâ Mehmet Sipâhizâde**" olarak kendisinden bahsetmiştir. (Nev'îzâde Atâî, *Hadaiku'l-Hakaik fi Tekmileti's-Şakaik*, cilt III, s. 309) Sipâhizâde Mehmed ile ilgili malumat içeren sonraki dönem eserlerde Bursalı olması hasebiyle **Mehmed b. Ali el-Bursevî** şeklinde isminin yazımına rastlanılmaktadır. Uzunçarşılı'da Osmanlı Tarihi'nde **Bursalı Sipâhizâde Mehmed Efendi** olarak bahseder. Bazı eserlerde (Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 93) ismi **Mahmut b. Ali Sipâhizâde** olarak ifade edilmiştir. Tarih-i Hind-i

dersler almış, ardından İstanbul’da tahsil sürecini tamamlayıp müderrislik görevine başlamıştır.¹⁰ Sırasıyla yirmili, otuzlu ve kırklı medreselerde¹¹ görev yaptıktan sonra Haziran 1573’de eli akçe ile Koca Mustafa Paşa Medresesi’ne müderris olarak tayin edilmiştir. Ekim 1575’te ise Edirne’de Üç Şerefeli Medrese’deki pâyelerden birine atanan Sipâhizâde Mehmed, Edirne’den sonra Mayıs 1579’da Sahn-ı Seman’dan Karadeniz cihetindeki dördüncü medrese olan Ayakkurşunlu Medrese’ye tayin edilmiş son olarak da Aralık 1583’te Ayasofya Medresesi müderrisliğine atanmıştır.

Osmanlı ilmiye teşkilatında üç temel görev, müderrislik, kadılık ve müftülük olarak sıralanmaktadır. İlmîye teşkilatının bir üyesi olan Sipâhizâde Mehmed’in de hayatında müderrislikten kadılığa geçiş süreci yaşanmıştır. Müderris olarak görev yaptığı Ayasofya Medresesi’nden ayrılıp Ağustos 1584’de Bağdat Kadılığı görevine başlamıştır. Bu görevden Haziran 1586’da azledilmiştir. İki yıllık bir bekleme sürecinden sonra Kasım 1588’de İzmir Kadılığı’na tayin olunmuştur.

Garbi veya Hadis-i Nev’in Kültür Bakanlığı baskısındaki Osmanlı dönemi coğrafya eserleri ile ilgili bilgiler verilen önsözünde ise isminin **Ali Sipahi** olduğu (doğumu 1588 yılı olarak belirtilmiş) ve *Evzahu’l-Mesâlik ilâ Marifeti’l-Memâlik* (eserin ismi bu şekilde ifade edilmiş) adlı eserinin coğrafyacıların eserlerinden derlenen bir anatomi kitabı olduğu ve bunu Muhtemem Süleyman’ın veziri Sokullu Mehmed Paşa’ya ithaf edildiği belirtilmiştir. (*Tarih-i Hind-i Garbi veya Hadis-i Nev*, s. 16)

- 10 Sipâhizâde Mehmet hakkında en detaylı bilgiler Nev’izâde Atâî’nin eserinde (*Şakaik-ı Nu’maniye ve Zeyilleri: Hadaiku’l-Hakaik fi Tekmileti’ş-Şakaik*) ve Bursalı Mehmed Tahir’in *İslam Mecmuası*’nda yazdığı “Sipâhizâde Mehmet b. Ali” bahsi ile yine Mehmed Tahir’in *Osmanlı Müellifleri* eserinin III. cildinde yer almaktadır. Sipâhizâde Mehmed’in hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi ihtiva eden eserlerin başlıcaları şöyle sıralanabilir: Nev’izâde Atâî, *Şakaik-ı Nu’maniye ve Zeyilleri: Hadaiku’l-Hakaik fi Tekmileti’ş-Şakaik*, Neşre Hazırlayan Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989, cilt III, s. 309-310; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1333, cilt 3, s. 65; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), Ankara, 2016, cilt 3, s. 1005; Mehmed Tahir, “Sipâhizâde Mehmed b. Ali”, *İslam Mecmûası*, cilt I, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet (İstanbul), 1332, s. 198,199; Mahmut Ak, “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, s. 163-211; Âşık Mehmed, *Menâzirü’l-Avâlim (Tahlil ve Dizin)*, hazırlayan Mahmut Ak, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, cilt I, s. XXXV; J. H. Kramers, “Coğrafya”, *İslam Ansiklopedisi (İA)*, Eskişehir, 2001, cilt 3, s.217 (J. H. Kramers, müellifin ismini Ali Sipâhî, eserin adını da Avzahal-masalik ile ma’rifat al-mamalik olarak ifade etmiş ve eserin Takvîmü’l-büldân ile irtibatına değinmemiştir); İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara, 1995, cilt 4, 1. Bölüm, s. 506; Mahmut Kaya, “Sipâhizâde Mehmed”, *DİA*, İstanbul, 2009, cilt 37, s. 258,259; Franz Taeschner, a.g.m., s. 277,278; *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi [IRCICA], cilt 1, s. 64-68; M. Tayyip Gökbilgin, “Bursa’da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında”, *Necati Lugal Armağanı*, Ankara, 1968, s. 270, 271.
- 11 Osmanlı medreseleri çeşitli statülere göre derecelendirilmiştir. Bunlardan biri de müderrislerin aldığı ücrete göre yapılan derecelendirme olup günlük yirmi akçe ile başlayıp, otuz, kırk, elli ve altmış akçeye göre sınıflandırılmıştır. Bkz. Mehmet İpşirli, “Medrese Osmanlı Dönemi”, *DİA*, İstanbul, 2004, cilt 28, 2003, s. 330.

Müderriş olarak başladığı ilmiye teşkilatı içerisinde vazife sürecinin son aşamasında İzmir kadısı iken Eyll 1589'da vefat etmiştir.

Sipâhizâde Mehmed, müderrişlik hayatı boyunca bir çok eser te'lif etmiştir. Tefsir, kelam, hadis, usul, fıkıh, beyan ve tıp alanındaki problemlere cevaplar verdiği eseri *Enmzecz'l-Fünûn*,¹² kelam ilmine dair kaleme aldığı *Hâşiye-i Tecrîd'e Hâşiye*,¹³ ve *Hâşiye alâ şerhi Hikmeti'l-ayn*, tefsir ilmine dair *Risâle fi't-Tefsr*¹⁴ ve *Tercüme-i Durub'l-Emsl*¹⁵ Sipâhizâde Mehmed'in farklı ilim alanlarında kaleme aldığı eserleridir. Fakat müellife şohretini kazandıran en önemli eseri, coğrafya alanında kaleme aldığı *Evezh'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*'tir.

Hayatına dair pek fazla malumat olmasa da eserlerinden Sipâhizâde Mehmed'in ilmi şahsiyetine ve çevresine dair bazı ipuçları elde edilmektedir. Eserlerinin tamamını Arapça yazan¹⁶ Sipâhizâde Mehmed'in Arapça'nın yanı sıra Farsça beyitler de yazması ilim tahsili sürecinde Arapa¹⁷ dışında Farsça'yı da iyi düzeyde öğrendiğini göstermektedir. Eserleri, Sipâhizâde Mehmed'in ilim ehliinden (kibârdan) biri, mütefekkir bir alim ve değerli bir riyaziyeci olarak bilinmesine vesile olmuştur.¹⁸

Sipâhizâde Mehmed'in eserlerinden, yaşadığı dönemdeki devet ricali ile yakın dostluklar kurduğu anlaşılmaktadır. İlim ehli Osmanlı Devleti'nde itibar gören bir zümredir. Ulemanın alışmaları, eserleri bir çok Osmanlı padişahı tarafından takdir edilmiş ve ilmiye mensupları himaye edilmiştir. Ulema, padişahların yanı sıra diğer devlet yöneticileri tarafından da takdir edilmiştir. Sipâhizâde Mehmed de ilk olarak otuzlu medrese görevine talip olduğunda Kelâm ilmi ilgili *Hâşiye-i Tecrîd'e* yazdığı *Hâşiye*'yi dönemin Anadolu kazaskeri Abdlkerimzâde'ye

12 Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin *Mevzat'l-ulm* eseri tarzında yazılmış olan tefsir, hadis, kelâm, usl-i fıkıh, ferâiz, meâni, tıp, hey'et ilimlerinden bahseden eserin İstanbul kütüphanelerinde dört nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalar; Veliyyüddin Efendi 141-00235; Ayasofya 390 ; İsmihan Sultan 303 ; ve Laleli 2151 numaralarında kayıtlıdır.

13 Sipâhizâde Mehmed bu eserinde Nasırüddin Tûsî'nin *Tecrid* adlı eserine İsfahânî'nin yazdığı *şerh-i Tecrîd* ile bu şerhe Seyyid şerif Cürcan'ın yazdığı *Hâşiye*'yi birlikte ele alıp bunların üzerine talikat yazmıştır. Bkz. Atâi, *a.g.e.*, s. 310

14 Esad Efendi 3062'de kayıtlı olan eser *Risâle fi'l-beyân* olarak kayıt altına alınmıştır. Eserin kapak sayfasında Sipâhizâde kaydı dşlmştir.

15 Bu eserin mahiyeti hakkında herhangi bir bilgi bulunmazken eserin Arif Hikmet Kütüphanesinde yer aldığını bilinmektedir. Bkz. Kaya, *a.g.m.*, s. 258

16 *Evezh'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*'i önce Arapça olarak te'lif etmiş, ardından Türkçe'ye çevirmiştir.

17 Osmanlı medrese tahsilinde eğitim dili Türkçe olmakla birlikte okutulan eserlerin hemen tamamı Arapça eserlerden oluşmaktaydı. Mehmet İpşirli, *a.g.m.*, s. 328. Klasik dönem Osmanlı medreselerinde okutulan eserler hakkında detaylı bilgi için; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, cilt1, s. 120-129.

18 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 506; Mehmed Tahir, *a.g.m.*, s. 198.

sunmuş ve mukabilinde “medrese tezkeresi” ve “yüz filori” ile taltif edilmiştir.¹⁹ Sipâhizâde Mehmed’in te’lif ettiği bir çok eserin takdir edilmesi onun devlet ricali tarafından tanındığını göstermektedir. Özellikle eserlerini en çok takdim ettiği sadrazam Sokullu Mehmed Paşa ile oldukça yakın dostluk kurduğu ifade edilebilir. *Evzâhu ’l-Mesâlik*’de Sokullu Mehmed Paşa’dan beklentilerini ifade ederken kendisini düşmalarından korumasını, kendisine merhamet etmesini ve kendisine keremde bulunmasını talep etmektedir.²⁰ Kuvvetle muhtemel müderrislikten kadılığa terfisi, kadılıktan azli ve tekrar göreve atanması süreçlerinde Sokullu Mehmed Paşa’dan himaye beklemiştir.

Sipâhizâde Mehmed, *Evzâhu ’l-Mesâlik*’in dibacesinde eseri takdim ettiği kişiye ithafen şiirler de yazmıştır. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* eserinde Sipâhizâde Mehmed’den bahsederken “üç dilde şiir ve nesir yazmağa kadir olduğuna çeşitli eserleri adil-i şahiddir”²¹ diyerek şairliğine de vurgu yapmıştır. Sultan III. Murad’a takdim edilen Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı nr. 644 nüshasında Sipâhizâde Mehmed padişaha yaptığı övgüleri şiirlerle süslemiştir.

“Şiir

Tâ felek pîrûze-gûn bâşed buved pîrûze baht
Tâ kevâkib-râ kırân bâşed buved sâhib-kırân”²²

“Şiir

İrerse gülşen-i ikbâlden nesîm-i kabûl
Gülerdi gül gibi her subh gonca-i me’mûl”²³

“Şiir

Tâ cihân-est der-cihân sultân
memleket-gîr ü mülk-perver bâd
ez-şemîm-i şumâl-i ikbâleş
mağz-ı gerdûn çu misk-i ezfer bâd
baht-ı û ber-murâd mansûr est
tîğ-ı û ber-aduvv muzaffer bâd
her demeş devletîst rûz-efzûn

19 Atâî, a.g.e., s. 310.

20 Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 3a.

21 Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e. cilt III, s. 1005., “*Elsine-i sülüilde inşâd-ı nazm ve nesre muktedir olduğına asâr-ı mütenevvîası şâhid-i âldür.*”: Bursalı Mehmed Tahir, a.g.m., s. 199

22 Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 2a.

Türkçe çevirisi:

[Felek mavi renkli oldukça/var oldukça bahtı açık olsun
Yıldızlar kıran oluşturduka o da sâhib-kırân olsun]

23 Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 2b.

her zamâniyeş mülk-i dîger bâd
der-cihân tâ buved kürûr şühûr
nevbet-i kûs-ı û mükerrer bâd"²⁴

Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik

Sipâhizâde Mehmed'in önce Arapça olarak kaleme aldığı, ardından Türkçe'ye çevirdiği bu eser, XVI. yüzyıl Osmanlı coğrafyacılığının önemli kaynaklarından biridir. Eserini kaleme alırken coğrafya, edebiyat ve tarih alanında yazılmış otuz altı farklı kaynaktan istifade eden Sipâhizâde Mehmed, eserinde kendi müşehadatına da yer vermiştir.

Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik isimlendirmesinde karışımıza üç temel coğrafi kavram çıkmaktadır. **Mesâlik**, **memâlik** ve **büldân** olarak ele alacağımız bu üç kavram İslam coğrafyacıları tarafından çokça kullanılmıştır. Özellikle mesâlik ve memâlik diğer bir deyişle el-mesâlik ve'l-memâlik, İslâm coğrafyacılarından bazılarının eserlerine verdiği ortak bir isimdir. İslam coğrafyacılığında bu isimlendirme ile ilgili bir gelenekten bahsedilebilir.²⁵ Bu iki kavram genellikle yollar (mesâlik) ve ülkeler (memalik) olarak tanımlanmaktadır.²⁶ Bu iki ismi taşıyan eserlerde²⁷ ülkeler ve şehirlerin yanı sıra yollardan da²⁸

24 Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 2b.

Türkçe çevirisi
[cihan var oldukça sultanlığı daim olsun
memleketler alsın, ülkesini korusun
ikbal ülkesinin kokusundan
feleğin dimağı miskle dolsun
bahtı muradınca açık olsun
kılıcı düşmana karşı muzaffer olsun
her anı uzun ömürlü bir devlettir
her vakit onun için bir başka mülktür
cihanda asırlar ve aylar olduğu müddetçe
onun kôs nevbeti hep daim olsun]

25 İslam coğrafyacıları IX. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar bu isimde coğrafi eserler yazmış veya eserlerinin içerisinde bu iki kavramdan biri yer almıştır.

26 Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon, Shewing in English The Significations of The Turkish Terms*, Mektebu Lüban, Beyrut, 1987, s. 1827, 1857, 1976, 1981; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1998, s. 610, 624; Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, İkdâm Matbaası, 1317, İstanbul, s. 1333, 1345, 1404.

27 İbn Hurdâzbih'in (ö. 912-13) *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*'i; Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö. 1094) *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i; İstahri'nin (ö. 952) *el-Mesâlikü'l-memâlik*'i ve Mervezi'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i bu adı taşıyan coğrafi eserlerden bazılarıdır.

28 İbn Hurdâzbih *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* eserinde kara ve deniz yollarına önemli bir yer vermiş eserin geniş bir kısmını bu yollara ayırmıştır. İbn Hurdâzbih, bu yolların dört yöne doğru gelişmesini takip ederek uzak bölgelerdeki ülkeler (Hindistan ve Çin gibi) hakkında önemli bilgiler vermektedir. Hatta bu yollar üzerindeki konaklama yerleri hakkında da detaylar sun-

bahsedilmektedir. Bir diğer kavram olan büldân ise şehirler, memleketler ve iller anlamındadır. İslam coğrafyacıları eserlerinde en çok beldelere ve şehirlere yer vermiş, bu şehirlerin coğrafi konumları ve temel özellikleri ile ilgili bilgiler aktarmışlardır. Bu mahiyetteki eserlere mesâlik ve memalik dışında büldân isminin de çokça verildiği görülmektedir.²⁹ Sipâhizâde Mehmed, coğrafi eserlerin isimlendirilmesinde en çok kullanılan üç kavram olan mesâlik, memalik ve büldân isimlerinin üçünü de kendi te'lif ettiği eserde kullanmayı tercih etmiştir. Eserinde başta Takvîmü'l-büldân olmak üzere o güne kadar yazılmış bir çok İslam coğrafyacılarının eserlerinden istifade etmesi, bine aşkın şehir hakkında bilgiler vermesi, yollara ve mesafelere dair bazı veriler paylaşması *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik* ismini neden tercih ettiğini daha vazih bir surette izah etmektedir. Sipâhizâde Mehmed, mesâlik ve memalik ile büldân isim geleceğinin en son temsilcisi olabilir.

Eserin isimlendirilmesinde bir diğer önemli husus ise Arapça ve Türkçe nüshalarda karşımıza çıkmaktadır. Türkçe nüshalar eserin ilk te'lifi olan Arapça nüshalarının muhtasar şeklidir. Buna rağmen Sipâhizâde Mehmed iki te'lifte de aynı ismi kullanmaktadır.³⁰ Mehmed Tahir, *İslam Mecmuası*'ndaki "Sipâhizâde Mehmed" makalesinde önce *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*'i (Arapça nüshaları) tanıtır ardından Türkçe nüshalar için *Esâmî-i büldân* başlığını kullanıp, eserle ilgili ilk cümle olarak "Evzahu'l-mesâlik'ün ihtisârî tarîkiyle lisân-ı Osmâniye'ye nakl olunan nüshasıdır." ibaresini kullanmıştır.³¹

Esâmî-i büldân ismi, eserin şehirlere dair bir kaynak olmasından hareketle yazıldığı devirlerden itibaren de kullanılmıştır. Eserin bazı nüshalarının başında okuyucuların düştüğü notlarda da *Esâmî-i büldân* kaydı yer almaktadır. Sultan III. Murad'a takdim edilen nüshalardan Halet Efendi Kısmı, nr. 607'nin baş kısmında "Esâmî-i büldân ve cibâl ve nehâr" notu ile "Esâmî-i büldân'ı güzel tashîh ve tahkîk itmişdür" kayıtları düşülmüştür.

maktadır. İbn Hurdazbih, *Yollar ve ülkeler kitabı (el-Mesalik ve'l-memalik)*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi, 2008, İstanbul; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DIA*, İstanbul, 1999, cilt 20, 1999, s. 79; Murat Ağarı, "İbn-i Hurdazbih'in el-Mesâlik ve'l-memâlik'i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler", *Dinî Araştırmalar*, cilt 7, sayı 21, s. 237.

29 Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ı, Yâkût'un *Mu'cemü'l-Büldân*'ı, Ya'kûbî'nin *Kitâbü'l-Büldân*'ı ve Belâzuri'nin *Fütühu'l-Büldân*'ı büldân kelimesini isminde taşıyan eserlerden bazılarının adıdır.

30 Eserin Türkçe çevirisinde bu hususu şöyle ifade eder: "... ve ba'd bu ben-de-i dâ'î fevkal'ad Mehmed b. Ali eş-şehîr be-Sipâhizâde Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik nâm kitâbı te'lif ve tasnif itdikden sonra kitâb-ı müstetâba ve hitab-ı müşkîn nikâba hâme-i Arabî-imâme birle Türkî câme giydürüp ..." Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 2a; Halet Efendi 607, vr. 2a.

31 Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.m.*, s. 198.

Sultan III. Murad'a takdim edilmiş nüshalardan biri olan İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. 346'daki nüshanın da ilk varağında okuyucuların aldığı notlarda *Esâmî-i büldân* ismine denk gelinmektedir. Eserin ismi ile ilgili olarak nüshanın 1a varağında üç ayrı kayıt bulunmaktadır: “Tercüme-i Esâmî-i büldân li-Sipâhizâde merhûm”, “Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik Tercümesi” ve “Tercüme-i Esâmî-i büldân li-Mehmed b. aleyhis-selâm, eş-şehîr li-Sipâhizâde” şeklinde kaydedilmiş kitap isimlerinin ortak özelliği bu nüshanın tercüme bir eseri olduğudur. *Esâmî-i büldân*'ın *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*'in tercümesi olduğu Sipâhizâde Mehmed'in de ifadesinden anlaşılmaktadır. Fakat “Esâmî-i büldân Tercümesi” sadece bu nüshanın kaydında karşılaşılan bir husustur.

Bu sebeplerle eser, bazı araştırmacılar tarafından *Muhtasaru Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik* olarak adlandırılmıştır.³² Ama en çok *Esâmî-i büldân* adlandırılması söz konusudur. Biz de çalışmamızda eserin Arapça nüshalarını *Evzahu'l-mesâlik*, Türkçe nüshalarını *Esâmî-i büldân* olarak adlandırdık.

Sipâhizâde Mehmed, eserini Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırlara ulaştığı dönemde kaleme almıştır. Hayatı boyunca sırasıyla Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murad'ın saltanatlarına şahitlik etmiştir. Sınırların gelişmesi, yeni bölgelerin Osmanlı Devleti hakimiyetine girmesi coğrafyaya duyulan ilginin artmasına vesile olmuştur. Batlamyus geleneğinin son temsilcisi olarak kabul edilen Ebu'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ı İstanbul'da en çok rağbet gören eserlerden biridir. Bu eserin önemine vakıf olanlardan Sipâhizâde Mehmed, eserinde coğrafya ilminin önemine ve *Takvîmü'l-büldân*'ın bu ilimdeki yerine vurgu yapmış ardından eserini te'lif nedenini izah etmiştir.³³ Sipâhizâde Mehmed'in gerek Arapça gerekse Türkçe nüshalarda ifade ettiği te'lif sebepleri göz önüne alındığında, müellifin *Takvîmü'l-büldân* gibi meşhur bir coğrafi eseri, istifadesini de kolaylaştırarak (şehirleri harf sıralamasına göre düzenleyerek) Osmanlı ilim dünyasına kazandırmayı ilk gaye olarak gözettiğini söyleyebiliriz.

32 Kaya, a.g.m., s. 258

33 İnsanlığın kemâl noktasının ve nefsin en yüksek saadetinin Yaratıcıyı (Sânî') bilmek, zatını takdis ve sıfatlarını tenzih etmek, yarattıklarını ve onlardaki sırları tefekkür edip anlamak olduğunu belirten Sipâhizâde Mehmed, bu düşünmeye ve tefekküre yardım eden ilimlerden birinin de hey'et ilmi olduğuna inanmaktadır. Sipâhizâde Mehmed'e göre Takvîmü'l-büldân hey'et ilminin en parlak eserlerinden biridir. Takvîmü'l-büldân'ın sahip olduğu bu öneme binaen Sipâhizâde Mehmed bu eseri (Allah'ın yardımıyla), alfabetik sıraya göre (huruf-u mu'cem şeklinde) tertib etmeye karar vermiştir. Bu tertip esnasında son dönem coğrafyacıların kitaplarından dikkatini çeken hususları da eserine almıştır. Ayrıca kadim eserlerden de istifade edip eklemeler yapmıştır. Bkz. Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 1b; Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi Kısmı nr. 207, vr. 1b.

Eserin Te'lif Tarihi ve Nüshaları

Eserin te'lif tarihi için bugüne kadar H. 980/M. 1572 tarihi esas olarak kabul edilmiştir.³⁴ Fakat eserin tüm nüshalarını incelediğimizde en eski tarihli nüshaların H. 965/M. 1557,³⁵ H. 974/M. 1566³⁶ ve H. 977/M. 1569³⁷ olduğunu görüyoruz. Bu nüshalardan H. 965 tarihli ve H. 974 tarihli nüshalara Besmele'den sonra doğrudan “el-keîâmü ale'l-bihâr” denilerek başlanmıştır. Diğer tüm nüshalarda var olan dibace kısmı ve eserin kime takdim edildiği ile ilgili bölüm bu iki nüshada yer almamaktadır. Buradan yola çıkarak bu iki nüshanın eserin ilk örnekleri olabileceğini düşünebiliriz. Bundan sonraki en erken tarihli nüsha ise H. 977 tarihli tam nüshadır. H. 977 tarihli nüsha dönemin veziriazamı Sokullu Mehmed Paşa'ya³⁸ sunulmuştur. Elimizdeki bu bilgiden yola çıkarak eserin ilk olarak Sokullu Mehmed Paşa'ya sunulmuş olduğunu varsayabiliriz. H. 977/M. 1569 yılında Osmanlı padişahı II. Selim idi. Eserin Sultan III. Murad'a, Sokullu Mehmed Paşa'nın taltifinden sonra sunulduğu görülmektedir. Diğer Arapça nüshalarda ise ferağ kayıtlarında eserin te'lif tarihine dair net bir bilgi bulunmamakta olup her nüshada farklı istinsah kayıtları yer almaktadır.

Eserin Türkçe nüshalarında (*Esâmî-i Büldân*) yer alan en eski tarih 13 Recep 980/19 Kasım 1572 olarak belirlenmiştir. Arapça nüshalardan farklı olarak Türkçe nüshaların bir çoğunda H. 980 tarihi ile eserin istinsah tarihi birlikte belirtilmiştir.³⁹ Bazı nüshalarda ise sadece eserin Türkçe çeviri tarihi olan H. 980 yılı kaydedilip istinsah tarihi kaydedilmemiştir.⁴⁰

Tüm bu değerlendirmeler sonucunda *Evezahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*'in 13 Recep 980 tarihinde Türkçe'ye çevirildiğini net bir şekilde ifade edebiliriz. Türkçe nüshaların ekseri bu durumu teyid etmektedir. Arapça te'lifinin yani *Evezahu'l-mesâlik*'in ilk te'lifi ile ilgili net bir tarihe erişilme bile günümüze ulaşan nüshalardan Sipâhizâde Mehmed'in ilk olarak H. 965/M. 1557 yılında eserini (Mukaddime kısmı eksik olarak) kaleme aldığı görülmektedir.

34 Bursalı Mehmed Tahir eserin hitamı olan 980 tarihinde Sultan III. Murad'a takdim edildiğini belirtmiştir. Mehmed Tahir, *a.g.m.*, s. 199. Nev'izâde Atâî de aynı yıla işaret etmiştir: *Evezahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik ismi ile mevsûf kitâbı vardır. Târih-i itmâmin bu güne yazmış. (Kâl el-müellif el-fakîr Mehmet eş-şehîr Sipâhizâde el-Burüsevi ferağ min te'lif fi yevmi's-sâlis aşere min şehri Recep sene semânin ve tis'a mi'e hamdallâhu teala).* Bkz. Atâî, *a.g.e.*, s. 310. Bu iki kayda istinaden günümüzde de eserin ilk te'lif yılı 980 olarak değerlendirilmektedir.

35 Bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Kısmı 723 numarada kayıtlı nüshadır.

36 Bu nüsha, Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi 3280 numarada kayıtlı nüshadır.

37 Bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan Kısmı 298 numarada kayıtlı nüshadır.

38 İsmihan Sultan 298, vr. 2a.

39 Halet Efendi 607, Yeni Cami 787, Ragıp Paşa 1060 bu nüshalardan bazılarıdır.

40 Ali Emiri (Millet) Kütüphanesi, nr. COĞ5-1, vr. 125b; Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Kısmı, nr. 304-2, vr. 125b.

Eserinin günümüze ulaşan yirmiye aşkın Arapça (*Evezhu'l-Mesâlik*) ve Türkçe (*Esâmî-i Büldân*) nüshalarına dair bilgileri aşağıdaki tablolarda veriyoruz.

Tablo 1: *Evezhu'l-mesâlik* (Arapça) Nüshaları

N	Koleksiyon	Eserin Numarası	Varak Sayısı	İstinsah Tarihi (Hicri)	Yazı	Takdim Edilen
1	Hafid Efendi	207	147	1001	Nesih	III. Murad
2	Michigan	ISL MS 215	Haz.00	993	Nesih	III. Murad
3	İsmihan Sultan	298	168	977	Nesih	Sokullu Mehmed Paşa
4	Nuruosmaniye	4693	219	984	Nesih	Sokullu Mehmed Paşa
5	Ragıp Paşa	1059	185	1095	Nesih	Sokullu Mehmed Paşa
6	Esad Efendi	2039	192	1094	Nesih	Sokullu Mehmed Paşa
7	Feyzullah Efendi	1350	169	1094	Talîk	Siyavuş Paşa
8	Esad Efendi	2037	62	1057	Talîk	-
9	Murad Molla	1419	158	-	Nesih	-
10	Fazıl Ahmet Paşa (Köprülü)	935	153	-	Nesih	-
11	Veliyüddin Efendi	3280	157	974	Nesih	-
12	Kılıç Ali Paşa	723	182	965	Talîk	-

Tablo 2: *Esâmî-i büldân* (Türkçe)Nüshaları

N	Koleksiyon	Eserin Numarası	Varak Sayısı	İstinsah Tarihi (Hicri)	Yazı	Takdim Edilen
1	Halet Efendi	607	147	989	Talik	III. Murad
2	Yeni Cami	787	178	1036	Nesih	III. Murad
3	Reşid Efendi	644	120	1055	Nesih	III. Murad
4	İstanbul Üniv.	346	110	-	Rika	III. Murad
5	Mihrişah Sultan	304-2	126	-	Talik	Sokullu Mehmed Paşa
6	Ali Emiri	COĞ5-1	125	-	Nesih	Sokullu Mehmed Paşa
7	Topkapı Revan	1642	115	1152	Talik	Sokullu Mehmed Paşa
8	Ragıp Paşa	1060	231	1144	Talik	Siyavuş Paşa
9	Bursa Bölge	1518	123	997	Rika	-

Eserin Tertip ve Muhtevası

Eserin tertip ve muhtevasında Arapça (*Evezahu'l-mesâlik*) ve Türkçe (*Esâmî-i büldân*) nüshalarda belli farklılıklara rastlamaktayız. Eserin en belirgin özelliği beş bâbdan (denizler, göller, nehirler, dağlar ve şehirler) oluşması ve şehirlerin (büldân) harf sırasına göre sınıflandırılmasıdır. Hem Arapça hem Türkçe nüshalarda bu bâblar yer almaktadır. Her iki eserin eksik nüshaları dikkate alınmadığında, *Evezahu'l-mesâlik* ve *Esâmî-i büldân*'ın nüshalarında dibace kısmı ile şehirler kısmında benzerlik bu kısımlardan önceki başlıklarda ise farklılıklara rastlamaktayız.

Müellif Sipâhizâde Mehmed, eserin Türkçe nüshalarında “bu kitâb bir mukaddime beş bâb üzerine mürettebdür”⁴¹ diyerek eserin kısımlarını ifade etmiştir. Ayrıca eserin mukaddimesinde ve beş kısmında (bâb) nelerden bahsedileceğini de kısaca ifade etmiştir:

“*Mukaddime 'âlemün hey'eti ve arzun ekâlîme kısmeti beyânındadır. Bâb-ı evvel deryâlar beyânındadır. Bâb-ı sâni göller beyânındadır. Bâb-ı sâlis ırmağlar beyânındadır. Bâb-ı râbi 'dağlar beyânındadır. Bâb-ı hâmis hurûf-ı tehecci tertibi üzre büldânun esâmîsi ve evsâfi ve ahbârı beyânındadır.*”⁴²

41 Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 2b; Halet Efendi, vr. 2b.

42 Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 2b.

Esâmî-i büldân ve *Evezhu'l-mesâlik* nüshalarındaki en temel farklılık “Mukaddime” kısmında yer almaktadır. *Evezhu'l-mesâlik* nüshalarında dibaceden sonra doğrudan denizler (bihâr) bahsine geçilmiştir. Bu nüshalarda denizler, nehirler, göller ve dağlardan sonra şehirler bahsine geçilmeden önce *Takvîmü'l-büldân*'da “Mukaddime” kısmında yer alan temel coğrafi bilgiler, iklimler ve yeryüzüne dair bazı bilgiler yine *Takvîmü'l-büldân*'da olduğu gibi detaylı bir şekilde verilmiştir. Bu bilgiler, “sıfatu'l-ma'mûr bi'l-icmâl”,⁴³ “el'kelâmu ale'l-iklîmü'l-hakiki ve'l-örfi”,⁴⁴ fasl-ı fı tahkiki emrû'l-mesahet”,⁴⁵ “zîkrü mesahetü'l-ekalîmü's-seba ale'l-mezhebeyn”⁴⁶ başlıkları ile verilmiştir. *Evezhu'l-mesâlik* nüshalarında dördüncü bâb (dağlar) ile beşinci bâb (büldân) arasında verilen bu bilgilerin bazıları oldukça muhtasar bir şekilde *Esâmî-i büldân* nüshalarının mukaddime kısmında yer almaktadır ki Sipâhizâde Mehmed bunu “Mukaddime, 'âlemün hey'eti ve arzun ekâlîme kısmeti beyânındadır.”⁴⁷ şeklinde ifade etmektedir.

Eserin beş kısımdan ilki denizler hakkındadır. *Evezhu'l-mesâlik* nüshalarında “el-ke'lâmu ale'l-bihâr”⁴⁸ veya “el-ke'lâmu ale'l-bihârü'l-kibâr”⁴⁹ olarak isimlendirilen bu kısım *Esâmî-i büldân* nüshalarında “el-bâbü'l-evvel”⁵⁰ olarak başlıklandırılmıştır. Sipâhizâde Mehmed, eserinde toplam on dört (14) deniz hakkında malumat vermektedir. Denizler bahsinde her bir denizin uzunluğu, kıyı şeridi, denizlerde yer alan adaların isimleri hakkında bilgiler veren Sipâhizâde Mehmed özellikle denizlerin sahil şeritlerini detaylı bir şekilde anlatmaktadır.

İkinci babda göllerden bahsedilmektedir. *Evezhu'l-mesâlik* nüshalarında “el-ke'lâmu ale'l-büheyrât”,⁵¹ *Esâmî-i büldân* nüshalarında “el-bâbü's-sâni” olarak başlayan bu kısımda yeryüzündeki belli başlı on dokuz (19) göl hakkında malumat verilmektedir.⁵²

Üçüncü bab nehirler hakkındadır. *Evezhu'l-mesâlik* nüshalarında “el-ke'lâmu ale'l-enhârü'l-izâm”⁵³ olarak başlayan bu kısım, *Esâmî-i büldân* nüshalarında “el-bâbü's-sâlis” olarak başlıklandırılmıştır. Göller bahsinde de olduğu gibi Sipâhizâde Mehmed küçük ve büyük nehirlerin sayılamayacak kadar çok olmasından

43 Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 36a.

44 Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 37b.

45 Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 38a.

46 Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 39b.

47 Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644,2b.

48 Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 3b; Michigan 2b.

49 Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi Kısmı nr. 207, vr. 2b.

50 Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 5b; Halet Efendi 607, vr. 6a; Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Kısmı, nr. 304, vr. 6a.

51 Nuruosmaniye 4693'de bu kısım “Fasl” olarak başlıklandırılmıştır.

52 Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 9b; Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 14b.

53 Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 18b.

dolayı meşhur olanlarına yer vermiştir.⁵⁴ Nehirler bahsinde başlık olarak toplam otuz altı (36) nehirden bahsedilmektedir. Bu nehirlerin nereden doğduğu (menbai), hangi beldeleri dolaştığı ve nerelere döküldüğü ile nehirlerin en temel özellikleri hakkında bilgiler yer almaktadır.

Dördüncü babda dağlar hakkında bilgi verilmektedir. Bu kısım *Evzahu'l-mesâlik* nüshalarında “Zikrû'l-Cibâl”, *Esâmî-i büldân* nüshalarında “el-Bâbü'r-râbi” olarak başlıklandırılmış olup yeryüzündeki dağlardan bahsedilmektedir. “Cibâl ve tilâl bî-hadd u bî-şümar dur. Lâkin ulemâ mâbeyninde işti hâr bulan bunlardur.” denilip meşhur olan yirmi yedi dağdan başlıklar halinde malumat verilmektedir. Cebel-i Kamer bu kısımda en geniş bilgi verilen bahistir.⁵⁵

Eserin en kapsamlı bölümü olan beşinci bab şehirler (büldân) hakkındadır. Sipâhizâde Mehmed, bu kısımda *Takvîmü'l-büldân*'da yer alan şehirler ile farklı kaynaklardan aldığı ve kendi eklediği şehirleri harf sırasına göre düzenlemiştir. *Esâmî-i büldân* nüshalarında bu kısım “el-Bâbü'l-Hâmîs” olarak belirlenmiştir. Hemen ardından “Faslu'l-elif” denilerek şehirlerin anlatımına geçilmiştir. *Evezahu'l-mesâlik* nüshalarında doğrudan “Faslu'l-elif” denilerek “Abuskûn” şehri ile başlanmıştır. Beşinci babda her harf bir “fasl” olarak ifade edilmiştir. “Elif” harfinden başlanarak “yâ” harfine kadar 27⁵⁶ fasılda iklim-i hakiki⁵⁷ ve iklim-i örfilerde⁵⁸ yer alan şehirler anlatılmaktadır. Şehirler bahsinde Sipâhizâde Mehmed, öncelikle her şehrin okunuşunu (harekelendirme) aktarmaktadır. Bu okunuşlar ile ilgili olarak *Evezahu'l-mesâlik*'de kaynak çoğunlukla belirtilirken *Esâmî-i büldân*'da hemen hemen hiç kaynak ismi verilmemektedir.⁵⁹

Sipâhizâde Mehmed bazı şehirlerin harekelendirilmesinde farklılıklar olduğunu da göstermiştir. Bu durumlarda *Evezahu'l-mesâlik*'de kaynak olarak seçilen

54 Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 11b; Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 18b.

55 Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 16b; Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 30b.

56 Arap alfabesindeki ض ve ل harfleri ile başlayan bir fasıl Evzahu'l-Mesâlik ilâ Ma'rife-ti'l-Büldân ve'l-Memâlik'de yer almamıştır.

57 İslam coğrafyacıları yeryüzünü farklı bölgelere ayırmışlardır. Bu bölgelere göre şehirleri ve memleketleri tasnif edip anlatmışlardır. Bunlara da iklim adını vermişlerdir. Hakiki iklim olarak adlandırılan yerler kuzey yarımkürede olup Ekvatordan kuzey kutbuna doğru yedi bölgeden oluşmaktadır. Her bir bölge bir iklimi ifade eder. İklimler enlemlere göre bölünmüştür.

58 Enlemlerin yanı sıra memleket ve şehirlere göre de iklimler belirlenmeye başlanmıştır. İslam coğrafyacılarının oluşturduğu bu tasnife iklim-i örfi denmektedir. Örneğin Şam bir örf-i iklimdir. Detaylı bilgi için bkz. Ak, “İklîm”, *DİA*, İstanbul, 2000, cilt. 22, s. 28

59 Sipâhizâde Mehmed, *Esâmî-i Büldân*'da kaynak belirtme hususunda Evzahu'l-Mesâlik'e göre oldukça zayıf kalmıştır. Bunun nedeni Evzahu'l-Mesâlik'de yeterli ölçüde kaynaklara temas etmesi ve *Esâmî-i Büldân*'ın Evzahu'l-Mesâlik'in muhtasar bir çevirisi olması olarak değerlendirilebilir.

eserlerin isimleri⁶⁰ verilirken *Esâmî-i büldân*'da “veya”⁶¹ ve “ba‘zılar katında”⁶² ibareleri ile farklı harekelendirmeler ifade edilmiştir. Müellif, her iki eserde de bazı şehirlerin harflerini sıralayıp hareketlerini belirtmezken,⁶³ bazen de harf ve hareketlerini de göstermemiştir.⁶⁴

Şehirler hakkında verilen bilgiler incelendiğinde, her şehre dair önemli bilgilerin belli bir düzen içinde aktarıldığı görülmektedir. Harflerinin zabtı ve harekelendirmesinden sonra şehrin hangi hakiki iklimde veya örfi iklimde yer aldığı belirtilmiştir. Bazı şehirlerin hakiki ve örfi iklimleri birlikte verilmiştir. Genellikle şehrin kurucusu, kimlerin bu şehirde yaşadığı, kısa bir tarihçesi ve XVI. yüzyıldaki hali hakkında bilgiler sıralanmaktadır. Son olarak çoğu şehrin enlem (arz) ve boylamı (tûl) ifade edilmiştir.

Eserin Kaynakları (*Takvîmü 'l-büldân* ve Diğer Eserler)

Evzahu 'l-mesâlik ilâ ma'rifeti 'l-büldân ve 'l-memâlik'in ana kaynağı *Takvîmü 'l-büldân*'dır. Bunun dışında müellifin istifade ettiği otuzu aşkın eser bulunmaktadır. Ayrıca eserde bazı sözlü kaynaklara da yer verildiği görülmektedir.

Fıkıh, kelam, tefsir vb. birçok ilme vakıf olan Sipâhizâde Mehmed, müderislik görevi esnasında hey'et ilmine⁶⁵ de merak duymuş ve bu ilim dalında İslam medeniyeti içerisinde yazılmış en önemli eserlerden biri olarak gördüğü *Takvîmü 'l-büldân*'ı incelemiştir.⁶⁶ Sipâhizâde Mehmed *Takvîmü 'l-büldân*'ı inceledikten sonra bu eser için “ecved”,⁶⁷ “eltaf”,⁶⁸ “ahsen”,⁶⁹ ve “eşref”⁷⁰ gibi oldukça övücü ifadeler kullanmıştır.⁷¹ *Takvîmü 'l-büldân*'ı bu ilim dalında yazılmış eserle-

60 “*Dührüt: Zamm-ı dâl-ı mühmele Merâsîd'da feth ile ...*” Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 115a.

61 “*Dührüt: Zamm-ı dâl-ı mühmele veyâ feth ile ve sükûn-ı hâ ve zamm-ı râ-i mühmele ve sükûn-ı vâv ve tâ-i mühmele ile ...*” Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 62a.

62 “*Nehriûân: Feth-i nûn ve ba‘zular katında kesr-i nûn ve sükûn-ı hâ ve zamm-ı râ-i mühmele ve feth-i vâv ve elif ve nûn ile...*” Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 115b.

63 “*Hâncû: Hâ-i mu‘ceme ve elif ve nûn ve cîm ve vâv ile iklim-i evvelden Sîn'den nehir kenârında bir şehirdür.*” Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 56b; Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 105a.

64 “*Kerkân: Fârs'dan Nübîzcân beş merhale yerde Şi'b-i Bevvân üzerinde bir medînedür.*” Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 100b; Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 185b.

65 Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü 'l-büldân*'da hey'et ilmi olarak bahsettiği coğrafyadan Sipâhizâde Mehmed de aynı şekilde bahsetmektedir.

66 Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 2a.

67 Ecved: daha, pek, en iyi olan. Devellioğlu, s. 202.

68 Eltaf: daha (en, pek) lâtif, güzel, hoş [olan]. Devellioğlu, s. 216.

69 Ahsen: (daha, en veya) pek güzel. Devellioğlu, s. 18.

70 Eşref: daha (en, pek) şerefli, onurlu. Devellioğlu, s. 238.

71 Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 2a.

rin hülasası olarak değerlendirmiştir.⁷²

Takvîmü'l-büldân gerçek anlamda bir coğrafi eser olarak kabul görülmüş ve çok sayıda ilim ehlini etkilemiştir. Bu etki hem şark hem de garb dünyasında hissedilmektedir.⁷³ Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ının telif süreci onun felsefe, tefsir, tıp, tarih, coğrafya gibi çeşitli ilimlere duyduğu merak ve yaptığı araştırmalarla doğrudan ilgilidir. Ebü'l-Fidâ, Coğrafya⁷⁴ alanında yazılmış bir çok eseri inceledikten sonra bu eserlerin arasında tam anlamıyla bu fenni kapsayacak mahiyette olmadığını müşahede eder.

Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ı yazmadan önce kendi dönemine kadar yazılmış olan çok önemli Coğrafi eserleri incelediği görülmektedir. Bu inceleme esnasında her eserde gördüğü farklı eksiklikleri tespit etmiş ve bu hususları *Takvîmü'l-büldân*'ın Mukaddimesinde zikretmiştir. Bu tespitlerden yola çıkarak Ebü'l-Fidâ, şehirlerin isimlerinin harf ve hareketlerinin zabtının tam ifade edildiği, enlem ve boylamı hakkında bilgilerin eksiksiz olduğu ve önemli vasıfları hakkında bilgilerin yer alacağı bir eserin eksikliğini görmüş ve *Takvîmü'l-büldân*'ı kaleme alarak bu alanda yeni bir eser ortaya koymuştur. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*'ı yazmadan önce incelediği eserlerde yer alan önemli bilgilerden eserini telif ederken de istifade etmiştir. Müellif, kendi eserinden bahsederken mütevazi cümleler kullanmıştır. Özellikle eserinden “muhtasar bir kitap” olarak bahsetmesi oldukça önemli bir husustur. Eserin yeryüzündeki her coğrafyayı kapsayan bilgileri ihtiva etme iddiasında olmadığı⁷⁵ ve ulaşılan her bilgiye de eserde

72 Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 2a.

73 *Takvîmü'l-büldân* Hicri VIII. Miladi XIV. yüzyılda yazılmış olup İslam coğrafyası alanındaki en değerli kitaplardan biri olması hasebiyle erekn dönemde Batılı araştırmacıların dikkatini celb etmiş ve ilk olarak J. T. Reinaud ve M. G. de Slane tarafından 1840 yılında Paris'te yayımlanmıştır. (Ebü'l-Fidâ, **Geographie d'Aboulfeda, Takvîmü'l-büldân**, nşr. J.-T. Reinaud, M. G. de Slane, 1840, Paris.) Reinaud ve Slane'in bu neşri 1992 yılında Fuat Sezgin tarafından yeniden yayımlanmıştır. (İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fida, **Takvîmü'l-büldân**, ed. Fuat Sezgin, yay. haz. Farid Benfeghoul, Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1992, Frankfurt.) Fuat Sezgin'in bu yayını aynı zamanda “M. Reinaud-Mac Guckin de Slane, **Géographie d'Aboulfeda, Texte Arabe**” şeklinde de ifade edilmektedir.

74 Ebü'l-Fidâ bunu “bilâd, nevâhiyü'l-arz, cibâl ve bihâr ve diğerleri” hakkında yazılmış eserler olarak belirtir. Ebü'l-Fidâ, **Takvîmü'l-büldân**, s. 2.

75 Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*'ın yer yüzündeki her coğrafyaya dair bilgileri içermediğini ifade ederken bunun nedenlerini örnekleriyle birlikte göstermiştir. Mesela kapladığı alan itibarıyla oldukça büyük olan ve çok sayıda şehirleri bulunan Çin bölgesi (İklîm-i Sîn) hakkında çok az bilgiye erişebilmiştir. Ulaşılan bilgilerin sıhhati ise tartışmalıdır. Bu nedenle Ebü'l-Fidâ bazı bölgelere ait her bilgiyi kullanmamaktadır. Hind bölgesinin de geniş bir coğrafyaya sahip olması buraya dair bilgilerin şüpheli olarak değerlendirilmesine sebep olmaktadır.

Ebü'l-Fidâ'nın haklarında doğru bilginin çok az olması hasebiyle *Takvîmü'l-büldân*'da muhtasar bilgiler verebildiği yerler arasında bilâd- Bulgar, bilâd-ı Çerkes, bilâd-ı Rus, bilâd-ı Sırb,

yer verilmediği *Takvîmü'l-büldân*'ın Mukaddime kısmında belirtilmiştir.

Sipâhizâde Mehmed, *Takvîmü'l-büldân*'da yer alan kaynaklardan da istifade etmiştir. Bu kaynakların bazılarını kendisi de görmüş ve onlardan alıntılar yapmış, bazılarını ise *Takvîmü'l-büldân*'da yer aldığı şekliyle kullanmıştır.⁷⁶ Müellif, yaptığı alıntılarda tıpkı Ebü'l-Fidâ gibi istifade ettiği kaynakların ismine yer vermiştir.⁷⁷ Yalnız *Esâmî-i Büldân* nüshalarındaki alıntılarda genellikle kaynak adlarını belirtmemiştir.⁷⁸

Müellif, eserini yazarken mürâcaat ettiği diğer kitapları⁷⁹ *Evezahu'l-mesâlik*'in bazı nüshalarında⁸⁰ beyan etmiştir:

- Şerîf İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*
- İbn-i Hurdâzbih, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*
- Sem'ânî, *el-Ensâb*
- İbnü'l-esîr, *el-Lübâb fi't-tehzîbü'l-Ensâb (Lübâb)*
- Ebu'l-Mecd el-Mavsîlî, *Mezîlü'l-irtiyâb an müştebihi'l-intisâb*
- Ebu'l-Mecd el-Mavsîlî, *Kitâbü'l-faysal*
- Yâkût el-Hamevî, *el-Müşterik Vaz'an vel-müşterik Suk'an*
- Ebû Reyhan el-Birûnî, *Kânûn-ı Mesûdî*

bilâd-ı Ulak, Bahr-i Muhit-i Garbi'de yer alan Halic-i Konstantiniyye'deki bilâd-ı Ferenc ile güney de yer alan ve farklı ırkların (zenci, Habeş, Zeyla', Nevbe (Nübe), tekrür) yaşadığı Sudan'da yer almaktadır.

Ebü'l-Fidâ'nın **Takvîmü'l-büldân**'da bazı coğrafyaya ait bilgilerin hiç yer almaması bazılarına ait ise muhtasar bilgilerin yer almasının bir nedeni olarak da memâlik ve mesâlik adlı eserlerin genel olarak İslam bölgelerinden bahsetmiş olup diğer bölgeleri zikretmemeleridir. İslam coğrafyası dışında kalan bölgeler oldukça geniş olmakla birlikte buralar hakkında Ebü'l-Fidâ'nın eriştiği ve okuduğu İslam coğrafyacılarının eserlerinde bilgi çok az veya hiç bulunmamaktadır. Hatta Ebü'l-Fidâ, bazı bölgelerdeki beldelerin isimler hakkında bile bilgi yer erişememiştir. (Ebü'l-Fidâ, **Takvîmü'l-büldân**, s. 3)

76 Sipâhizâde Mehmed, *Takvîmü'l-büldân*'dan yaptığı alıntılarda kaynak adını da aynen eserine almıştır.

77 *Takvîmü'l-büldân*'da ve *Evezahu'l-Mesâlik*'de çoğunlukla müellifler alıntılarını kaynak adını ifade ederek kullanmışlardır.

78 *Esâmî-i Büldân*'ın muhtasar bir eser olması bunun nedeni olarak gösterilebilir.

79 Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim adlı eserinde Sipahizade Mehmet'in Evzahü'l-Mesâlik ilâ Marifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik'te istifade ettiği eserler hakkında şunu ifade etmektedir; "Yalnız şu cihet söylenmelidir ki, önsözün sonuna katılmış olan bibliyografya, o zaman için, oldukça mükemmeldir; mesela Yakut'un eseriyle Kânûnü'l-Mes'ûdî ve Kitabü'l-etvâl ve'l-urûz, Kitabü'l-mesâlik ve'l-memâlik, Kitabü'r-resm-ür-rub'-ı Batlamyus ve *Mucem'ül-büldân* özeti olan *Meraside'l-uttılâ'* bunlardandır. A. Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 93.

80 Sipahizade Mehmet Takvîmü'l-Büldân dışında istifade ettiği eserleri Evzahu'l-Mesâlik nüshalarının bazılarında zikretmektedir. (Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, v. 3a, 3b; Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa Kısmı, nr. 1059 3a, 3b; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kısmı, nr. 2039, vr. 3a, 3b; Murad Molla Kütüphanesi nr. 1419, vr. 3a, 3b.)

-Ebû Reyhan el-Birunî, *Âsârü 'l-bâkiye ani 'l-kurûni 'l-hâliye*

-Feres, *Kitâbu 'l-etvâl ve 'l-urûz*

-Azizî, *el-mesâlik ve 'l-memâlik*

-Batlamyus, *Resm-i Rub 'u 'l-Ma'mûr* (Batlamyus'un eseri olup Halife Me'mun (197/218/813-833) adına Yunanca'dan Arapça'ya çevrilmiş eseri)

-İbnülverdî, *Harîdetü 'l-acâib ve ferîdetü 'l-garâib*

-Ebû Nasır İsmail b. Hammad el-cevherî el-Farabî, *Sihâh*

-Fîrûzâbâdî, *Kâmûs (Kâmûsu 'l-Muhît)*

-Cemaleddin Kiftî, *Tarihü 'l-hükemâ*

-Muhammed b. Hüseyin el-Hüseyinî, *Tuhfetü 'l-âdâb fî zikri 't-tevârih ve 'l-ensâb*

-Ali b. Ebîbekr el-Herevî, *Kitâbü 'l-işârât fî mârifeti 'z-ziyârât*

-Abdurrahman b. Muhammed el-Hanbelî, *Kitâbü 'l-insü 'l-celîl bi târihi 'l-Kudüs ve 'l-Halil*

-İbn Kerduş en-Nasranî, *Tarih*

-Magriforyus en-Nasranî, *Muhtasarü 'd-düvel*

-Ebi'l-bekai'n-nahvî, *Şerhu 'l-makamâtü 'l-harîriyye*

-İmâm Mes'udî, *Şerhu 'l-makamâtü 'l-harîriyye*

-Ebü'l-Fidâ, *Muhtasar-ı fî ahbâri 'l-beşer*

-Safîyyüddin Bağdâdî, *Merasidü 'l-ittilâ' alâ esmâi 'l-emkine ve 'l-bukâ'*

Sipâhizâde Mehmed bu eserlerden bazılarını özellikle çok sık olarak kullanmış⁸¹ bazılarını⁸² ise metin içinde herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Sipâhizâde Mehmed'in kaynakları, içeriklerine bakıldığında Coğrafya, Matematiksel Coğrafya, Tarih, Edebiyat ve Lugat kitapları olarak da sınıflandırılabilir.

Sipâhizâde Mehmed'in "Mukaddime"de ismini vermediği ama metin içerisinde kullandığı kaynaklar da bulunmaktadır:

-*Şerhü 'l-Çağmîni li 'l-Abîdî*

-İbn-i Said, *Kitâb-ı Coğrafya*

-İbn-i Havkal, *Sûretü 'l-arz (kitâbü 'l-mesâlik ve 'l-memâlik)*

-*Zîc*⁸³

81 *Lübâb, Kânûn, Merasidu 'l-Ittilâ'* bunlardan bazılarıdır.

82 Bunlardan biri İbn Kerdus en-Nasranî'nin *Tarihsariü 'd-düvel* adlı eseridir.

83 Zîc, aslen Farsça bir kelime olup kelime anlamı olarak yıldızların yerlerini ve dolaşmalarını göstermek için hazırlanmış cetvellere denir. İslam bilim tarihi literatüründe gözlemler sonucu elde edilen verilerle oluşan astronomi cetvellerine zîc denilmektedir. Astronomi alanında yapılan gözlemlerin sonuçlarının tablolar halinde yer aldığı zîciler İslam medeniyetinde oldukça meşhurdur. IX. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında 200'ü aşkın zîc yazıldığı tahmin edilmektedir. Ancak bun-

- Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân* (*Kitâb-ı Ahmedü'l-kâtib*)
- Nasîr-i Tûsî, *Tezkire*
- İbn-i Kemâl Paşa, *Risâle-i Yâiye fi'l-lügati'l-Farisiyye*
- Abdullah Yafî, *Mir'atül-Cinân ve İbretü'l-Yakazân*
- İbnü'l-Esîr, *Câmiu'l-Usûl min Ehâdîsi'r-Rasûl*
- Ebu İshak Sa'lebî, *Arâis*

Bu kaynaklardan özellikle *Kitâb-ı Coğrafya* en çok kullanılan eser olmuştur. Sipâhizâde Mehmed'in bu kaynakları kullanma metoduna baktığımızda karşımıza üç farklı yöntem çıkmaktadır. Birincisi; doğrudan eserin veya müellifin ismini vererek kaynak gösterdiği alıntılardır. İkincisi; herhangi bir kaynak belirtmeden yaptığı alıntılardır. Üçüncü olarak; Arapça nüshalarda kaynak göstererek yaptığı alıntıları Türkçe nüshalarda kaynak göstermeksizin kullanmasıdır. Genelde kullandığı kaynaklardan yaptığı alıntıları *eydür*; *dir ki*, *dirler ki* ibareleriyle ifade etmektedir.

Sipâhizâde Mehmed'in *Esâmî-i büldân*'da ismini belirterek bir kaynağı kullanması nadirattandır. Fakat özellikle *Kâmûs* en çok kaynak olarak ismini belirttiği eserlerin başında gelmektedir. Bunun dışında *Harîdetü'l-'acâib*, *Kânûn*, *Ebu Bekir Sülî*, *Ali b. Ebî Bekr el-Herevî*, *Kitâbü'l-İşâret fî Ma'rifetü'z-Ziyâret* Sipâhizâde Mehmed'in *Esâmî-i büldân*'da ismini belirttiği diğer kaynaklardır. Bunun dışında "*ashâb-ı tarihten ba'zılar eydür*", "*ba'zılar eydür*", "*bir kimesne bu fakire şöyle hikâyet eyledi ki*", "*şeyh-i mezbûr şöyle hikâyet eyledi ki*", "*ba'zılar dirler*", "*dirler*", "*dimişlerdür*" şeklinde ifadelerle alıntılar yapmaktadır.

Eserin Osmanlı Coğrafyacılığındaki Tesirleri

Sipâhizâde Mehmed'in eseri, Osmanlı coğrafyacılarının ana kaynaklarından biri olmuştur. Özellikle XVI. yüzyılda yazılan önemli coğrafya eserlerinden Âşık Mehmed'in *Menâzirü'l-Avâlim*'inde⁸⁴ Sipâhizâde Mehmed'in *Evezhu'l-mesâlik*'inden tesirlere rastlamaktayız. Âşık Mehmed *Takvîmü'l-büldân*'ı 3 nüshası ve kaynaklarıyla kontrollü olarak kullandığı gibi *Evezhu'l-mesâlik*'den de istifade etmiş⁸⁵ eseri *Takvîmül Büldan* ile karşılaştırarak kullanmıştır.⁸⁶ Özellikle

ların bir çoğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan zicler arasında en meşhurlarından bazıları *Zicü'l-Hârizmi*, *Zic-i İlhâni* ve *Zic-i Uluğ Bey*'dir

84 Eser ile ilgili detaylı bilg için bkz. *Menâzirü'l-Avâlim*, cilt I, s. XXVI-XCV; Ak, "Menâzirü'l-avâlim ve Kaynağı Takvîmü'l-büldân", *Prof Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, s. 101-120.

85 Ak, *a.g.m.*, s. 108-109.

86 Ak, *a.g.m.*, s. 109.

Buhara⁸⁷, İznik⁸⁸ ve Bulya⁸⁹ şehirlerinde doğrudan Sipâhizâde Mehmed'in ismini ve eserini (*Merhum Sipâhizâde cem' itdüği Esâmî-i Büldân'da mezkûrdur ki*)⁹⁰ zikrederek kaynak olarak kullanmıştır.

Kâtib Çelebi *Cihânnümâ*'da kaynaklarını ifade ederken *Evzâhu'l-mesâlik*'ten de bahseder. Önce eserle ilgili bilgiler aktarıp ardından eseri nasıl kullandığını şu şekilde ifade eder;

“*Evzâhu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*: İstanbul Kadılığı'ndan azledilmiş iken H.997/M.1589 yılında vefat eden Sipahizade Mehmed Efendi, el-Melikü'l-müeyyed'in *Takvîmü'l-büldân* isimli eserini alfabetik sıraya göre tertip ettikten sonra bu tertip ettiği kitabı bir şekilde özetleyerek Türkçe'ye tercüme ve Koca Mehmed Paşa'ya hediye etmişti. Bu kitabın kenarına nice yıllar elde edilen bilgilerle notlar düşürüldü. Bunların tamamı da bu kitaba konuldu.”⁹¹

Kâtib Çelebi'nin verdiği bu bilgi çerçevesinde *Evzâhu'l-Mesâlik*'in Michigan'da bulunan nüshasının Kâtib Çelebi'nin “nice yıllar elde edilen bilgilerle notlar düşürüldü” dediği nüsha olması ihtimalini arttırmaktadır. “Bunların tamamı da bu kitaba konuldu.” ifadesinden yola çıkarak nüshayı tespit edip inceleyen Gottfried Hagen, nüshadaki derkenarların *Cihânnümâ*'da yer aldığını da belirtmektedir.⁹²

87 *Menazirü'l-Avâlim*, s. .951; *Evzâhu'l-Mesâlik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 46b.

88 *Menazirü'l-Avâlim*, s. 1032; *Evzâhu'l-Mesâlik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 116a.

89 *Menazirü'l-Avâlim*, s. 1053; *Evzâhu'l-Mesâlik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 110a.

90 *Menazirü'l-Avâlim*, s. .951

91 Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Kısmı, nr.1624, vr.3a

92 Gottfried Hagen, “Kâtib Çelebi and Sipâhizâde” *Essays in honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*, IRCICA, İstanbul, 2006; 526, 527

Şekil 1: Kâtib Çelebi'nin *Evzahu'l-mesâlik*'teki derkenarları

Kâtib Çelebi *Cihânnümâ*'da kullandığı kaynakların bir kısmını *Müntehab-ı Bahriyye*'de de kullanmıştır. Bunlar Sipâhizâde Mehmed'in eseri de bulunmaktadır.⁹³

Doğu ve batı eserlerinden istifade ederek kitabını (Atlas) vücuda getiren Bartınlı İbrahim Hamdi'nin kaynakları arasında Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ı ile Sipâhizâde Mehmed'in eseri de bulunmaktadır.⁹⁴ Bartınlı İbrahim Efendi Sipâhizâde Mehmed'den yaptığı alıntıda eser adı olarak *Takvîm* ibaresini kullanmıştır. Bilgiye baktığımızda bunun Sipâhizâde Mehmed'in eserinden alındığını görmekteyiz.⁹⁵

93 Fikret Sarıcaoğlu, "Piri Reis'in Kitâb-ı Bahriyye'sinin İzinde Katib Çelebi'nin Yeni Bulunan Eseri:Müntehab-ı Bahriyye", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, , s. 34.

94 Cengiz Orhonlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası", *İÜEF Tarih Dergisi*, cilt XIV, sayı 19, s. 130.

95 *Evzâhu'l-Mesâlik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısımı, nr. 644, vr. 71a, 71b; Bartınlı İbrahim Hamdi, *Atlas*, Süleymaniye Ktb, Esad Efendi Kısımı, nr. 2044, vr. 56b.

Sonuç

XVI. yüzyıl Osmanlı coğrafyacılığı için bir geçiş dönemi olarak da adlandırılabilir. Devamlı sınırları genişleyen, daha önce hiçbir İslam ülkesinin hakim olmadığı topraklara hükmeden Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu gelişmeler ilim ehlinin coğrafyaya dair meraklarının da artmasına sebep olmuştur. Buna bağlı olarak telif edilen eserlerin sayısında ciddi bir artış söz konusudur. Bu yüzyılda tercüme, derleme ile birlikte özgün eserler de ortaya konulmuştur. Özgün eserler daha çok seyahatlerden yola çıkılarak yazılan eserlerdir. Bu eserler tamamen veya büyük ölçüde yazarın görüşünü ifade eder. Diğer eserler ise genellikle kendinden önce yazılmış eserlerden alıntılar ihtiva eder. Bunun yanında müellifin özgün düşünceleri de bu eserlerde kendine yer bulur.

Gottfried Hagen, modern bilimin İslam coğrafyacılarının yeni bilgilerin elde edilmesi (seyahatnameler ve araştırmalar) ve rivayetlerin (eski bilgilerin) düzenlenmesi şeklindeki iki metottan ilki üzerinde daha çok yoğunlaştığını vurgular. Fakat bu durumun derlemenin nevi şahsına münhasır önemli bir faaliyet olduğunu ihmal olarak değerlendirir.⁹⁶ Sipâhizâde Mehmed'in eserinin de bu çerçevede ele alınması gerekmektedir. XVI. yüzyıla kadar yazılan eserlerin bir nevi derlemesi mahiyetinde olarak değerlendirilebilecek *Evzâhu'l-Mesâlik*, müellifinin özgün bilgilerini de ihtiva etmektedir.

Sipâhizâde Mehmed'in bibliyografyası coğrafya klasiklerini bildiğinin de bir göstergesidir. Bunu da ifade etmek istemiş olabilir.⁹⁷ Bu çerçevede memâlik, mesâlik ve büldân literatürü coğrafyacılar için önemli hammadde sunmaktadır. Bu bilgilerin belli bir sistematik içinde ele alınması (denizler, göller, nehirler ve dağlar ayrı başlıklar altında incelenmiş, şehirler ise alfabetik sıra ile ele alınmıştır) eseri daha önemli kılmaktadır. Abartıdan uzak, efsane ve hikayelerden olabildiğinde arındırılmış, Batlamyus coğrafya ekolünün esas alan Sipâhizâde Mehmed, gerçek anlamda bir coğrafi eser telif etmiştir.

Müellifin eserinde bir liste şeklinde en önemli coğrafya klasiklerini sıralaması ve bu eserlerden haberdar olup istifade etmesi de oldukça önemlidir. İslam medeniyetinin yüzyıllar içerisinde oluşturduğu birikim bu eserde kendine belli ölçüde yer bulmuştur. Bu *Evzâhu'l-Mesâlik* üzerinden İslam coğrafyacılarının belli ölçüde okunması anlamına da gelmektedir.

Bursalı Mehmed Tahir *Evzâhu'l-Mesâlik*'i Osmanlı ilim dünyasında lügat-i tarihiye ve coğrafyeye alanında yazılmış ilk eser olarak tanımlar. Eserin Arapça ve Türkçe nüshaları birlikte incelendiğinde lügat tanımlamasının eseri tam mana-

96 Hagen, *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında, Katib Çelebi'nin Cihannümâ'sı ve Düşünce Dünyası*, çev. Hilal Görgün, Küre Yayınları, İstanbul, 2015, s. 99,100.

97 Hagen, *a.g.e.*, s. 100.

sıyla karşılamadığını rahatlıkla ifade edebiliriz. Eserde lügatın fevkinde bilgiler (şehirlerin coğrafi konumları, kurucuları, tarihçesi, yolları ve mesafeleri, yeryüzü şekilleri, halkı, kültürel, sosyal ve dini yapısı, kısmen de olsa efsaneleri, ilim ehli vd.) yer almaktadır. Bu bilgiler tüm araştırmacıların istifadesine sunulmaktadır.

Kaynakça

Kaynak Eserler ve Nâdir Matbu'lar

Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Kısmı, nr. 1624.

_____, *Cihannümâ*, Viyana, National bibliothèque, Mixt 389.

_____, *Müntehâb-ı Bahriyye*, Süleymaniye Ktb. Aşir Efendi Kısmı, nr. 227.

Sipâhizâde Mehmed, *Enmüzcü'l-fünûn*, Veliyyüddin Efendi Ktb., nr. 141-236,

_____, *Enmüzcü'l-fünûn*, Süleymaniye Ktb., İsmihan Sultan Kısmı, nr. 303.

_____, *Enmüzcü'l-fünûn*, Süleymaniye Ktb., Laleli Kısmı, nr. 2151.

_____, *Enmüzcü'l-fünûn*, Süleymaniye Ktb., Ayasofya Kısmı, nr. 390.

_____, *Evezâhu'l-Mesâlik*, Süleymaniye Ktb., Hafid Efendi Kısmı, nr. 207.

_____, *Evezâhu'l-Mesâlik*, Michigan ISL MS, nr. 215.

_____, *Evezâhu'l-Mesâlik*, Süleymaniye Ktb., İsmihan Sultan Kısmı, nr. 298.

_____, *Evezâhu'l-Mesâlik*, Nuruosmaniye Ktb., nr. 4693.

_____, *Evezâhu'l-Mesâlik*, Süleymaniye Ktb., Ragıp Paşa Kısmı, nr. 1059.

_____, *Evezâhu'l-Mesâlik*, Süleymaniye Ktb., Esad Efendi Kısmı, nr. 2039.

_____, *Evezâhu'l-Mesâlik*, Süleymaniye Ktb., Feyzullah Efendi, nr. 1350.

_____, *Evezâhu'l-Mesâlik*, Süleymaniye Ktb., Esad Efendi Kısmı, nr. 2037.

_____, *Evezâhu'l-Mesâlik*, Murad Molla Ktb., nr. 1419.

_____, *Evezâhu'l-Mesâlik*, Fazıl Ahmet Paşa (Köprülü) Ktb., nr. 935.

_____, *Evezâhu'l-Mesâlik*, Veliyyüddin Efendi Ktb., nr. 3280.

_____, *Evezâhu'l-Mesâlik*, Kılıç Ali Paşa Ktb., nr.723.

_____, *Esâmî-i Büldân*, Süleymaniye Ktb., Halet Efendi Kısmı, nr. 607.

_____, *Esâmî-i Büldân*, Süleymaniye Ktb., Yeni Cami Kısmı, nr. 787.

_____, *Esâmî-i Büldân*, Süleymaniye Ktb., Reşid Efendi Kısmı, nr. 644.

_____, *Esâmî-i Büldân*, İstanbul Üniv. Nadir Eserler Ktb., nr. 346.

_____, *Esâmî-i Büldân*, Süleymaniye Ktb., Mihrişah Sultan Kısmı, nr. 304-2.

- _____, *Esâmî-i Büldân*, Ali Emiri Ktb., nr. COĞ5-1.
- _____, *Esâmî-i Büldân*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktb., Revan Köşkü, nr. 1642.
- _____, *Esâmî-i Büldân*, Süleymaniye Ktb., Ragıp Paşa Kısımı, nr. 1060.
- _____, *Esâmî-i Büldân*, Bursa Bölge Ktb, nr. 1518.
- _____, *Haşiye-i Tecrîd'e Haşiye*, Süleymaniye Ktb. Nuruosmaniye Kısımı, nr. 2109.
- _____, *Haşiye ala Şerh-i Hikmeti'l-ayn*, Beşirağa Ktb., Eyüp Kısımı, nr. 99.
- _____, *Risâle fi'l-Beyân*, Süleymaniye Ktb, Esad Efendi Kısımı, nr. 3062.
- _____, *Tarih-i Silsile-i Ulema*, Süleymaniye Ktb., Esad Efendi Kısımı, nr. 2142.

İnceleme ve Araştırmalar

- Adivar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982.
- Ahmad, Sayyid Maqbul, "Coğrafya", *DİA*, c.8, 1993.
- Ak, Mahmut, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, c.2, sayı 4, İstanbul, 2004.
- _____, "Coğrafya, Osmanlılar Dönemi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.8, 1993.
- _____, "Menâzirü'l -avâlim ve Kaynağı Takvîmü'l -büldân", *Prof Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991.
- _____, "Bartınlı İbrahim Hamdi ve Atlas'ı", *Bellekten*, LXIV/239, Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Aşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, haz. Mahmut Ak, 3 cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), 2007.
- Atâî, Nev'îzâde, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri: Hadaiku'l-Hakaik fî Tekmileti'ş-Şakaik*, neşre haz. Abdülkadir Özcan, V cilt, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989.
- Bostan, İdris, "Piri Reis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.37, İstanbul, 2006.
- Brockelmann, "Ebülfida", *İA*, c. IV.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 3 cilt, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1333.
- _____, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, 3 cilt, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2016.

_____, “Sipâhizâde Mehmed b. Ali”, *İslam Mecmûası*, c. I, Dersaadet (İstanbul), Matbaa-i Osmaniye, 1332.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1998.

Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-büldan*, ed. Fuat Sezgin, yay. haz. Farid Benfeghoul, Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer, Frankfurt am Main, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1992.

_____, *Geographie d'Aboulfeda, Takvimü'l-Büldan*, trc. Joseph-Toussaint Reinaud, herausgegeben von Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1985.

_____, *Tarih-i Ebü'l-Fidâ, el-Muhtasar fi Ahbâri'l-beşer*, thk. Mahmûd Deyyub, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997/1417.

Gibb, H. A. R., “Abu'l-Fida”, *El2*, c.I.

Goodrich, Thomas, “Osmanlı Amerika Araştırmaları: XVI. Yüzyıla Ait Târih-i Hind-i Garbî Adlı Eserin Kaynakları ile İlgili Bir Araştırma”, *Bellekten*, trc. H. G. Yurdaydın, c. XLIX, sayı 195, Ankara, 1986.

Gökbilgin, M. Tayyip, “Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında”, *Necati Lugal Armağanı*, Ankara, 1968.

Hagen, Gottfried, *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında, Katib Çelebi'nin Cihannümâ'sı ve Düşünce Dünyası*, çev. Hilal Görgün, İstanbul, Küre Yayınları, 2015.

_____, “Kâtib Çelebi and Sipâhizâde”, *Essays in honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*, İstanbul, IRCICA, 2006.

IRCICA, *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi [IRCICA], 2 cilt.

İzgi, Cevat, “Mehmed Suûdî Efendi”, *DİA*, c. 28.

_____, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 2 cilt, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997.

Kâtib Çelebi, *Cihannüma Kâtib Çelebi*, (Sadeleştirilmiş metin), haz. Bekir Karlığa, Said Öztürk, İstanbul, Mahya Yayınları, 2013.

Kaya, Mahmut, “Sipâhizâde Mehmed” *DİA*, c. 37.

Kramers, J. H., “Coğrafya”, *İslam Ansiklopedisi [İA]*, c.3, Eskişehir, 2001.

Orhonlu, Cengiz, “XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası”, *Tarih Dergisi*, XIV/19, İstanbul, 1964.

Öztürk, Said, “Kâtib Çelebi Bibliyografyası”, *Doğumunun 400. Yıldönümünde Kâtib Çelebi*, ed.. Bekir Karlığa, Said Öztürk, Ankara, 2009.

Reinaud, Par M., *Geographie d'Aboulfeda, Traduite de l'Arabie en Français*,

(Introduction Generale a la Geographie des orientaux), tome I, Paris, 1848.

Sarıcaoğlu, Fikret, “Kitâb-ı Bahriyye”, *DİA*, c.26, Ankara, 2002.

_____, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, c. II, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013.

_____, “Piri Reis’in Kitâb-ı Bahriyye’sinin İzinde Katib Çelebi’nin Yeni Bulunan Eseri: Müntehab-ı Bahriyye”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15, Bahar 2004.

Redhouse, Sir James W., *A Turkish and English Lexicon, Shewing in English The Significations of The Turkish Terms*, Beyrut, Mektebu Lüban, 1987.

Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki (971-1003/1563-1595)*, haz. Mehmet İpşirli, c.I, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1989.

Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul, İkdam Matbaası, 1317.

Sezgin, Fuat, *Kâtib Çelebi’nin Esas Cihannüması ve Coğrafya Tarihindeki Yeri*, (Giriş ve Önsöz), İstanbul, Boyut Yayınları, 2013.

Taeschner, Franz, “Osmanlılarda Coğrafya”, *Türkiyat Mecmuası*, trc. Hâmid Sadî, sayı 2, İstanbul, 1928.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c.4, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi (TTK), 1995.

